

SLAVOMÍR WOLLMAN

KORELACE A PROCES V LITERÁRNÍ VĚDĚ

Tento krátký náčrt problematiky by jistě bylo možné nadepsat slovy „literární vztah a vývoj“ nebo výrazem „souvztažnost vývoje“. Zánovní termín „proces“ sám o sobě nezaručuje nějaké hlubší proniknutí do toho, co se ve světě literatury postupně a v té či oné příčinné souvislosti a závislosti děje, a není též tolik frekventovaný, jak se z našeho jazykového a komparatistického stanoviska může na první pohled zdát. V nejnovější a velmi obsáhlé příručce o literárněteoretických spisech 20. století má „literární proces“ v rejstříku jen nemnoho položek v porovnání s heslem „vývoj“, které je v závorce vysvětlováno jako „evoluce, literárněhistorický proces“.¹ Slova „proces“ bylo tedy v názvu užito nikoli v úmyslu terminologicky afirmativním, nýbrž diskurzivním, tedy v úmyslu uvažovat o tom, co je v slovesném vývoji, evoluci či procesu funkčně relevantní a co zejména by mělo být středem pozornosti při zkoumání slovesné diachronie.

V srovnávacím bádání je „světový literární proces“ někdy zcela, jindy převážně synonymem „světové literatury“ chápané v diachronním (historickém) plánu, ačkoli by bylo žádoucí vytknout rozdíl mezi světovou literaturou jako určitým dynamickým systémem a mezi „okolím“ tohoto systému,² které sice není jeho součástí, ale na systém samotný působí a je jím ovlivňováno. V této oblasti literární vědy se rovněž objevuje „meziliterární proces“, jímž se sumárně rozumí jak detail, tak úhrn, tedy „složka“, dílo, autor, národní literatury, meziliterární společenství i světová literatura,³ přičemž se „zkoumání meziliterárního procesu“ někdy nabízí

---

¹ Zeman, M. a kol.: *Průvodce po světové literární teorii*. Red. Vl. Macura. Praha 1988, s. 621, 633.

² „Okolí systému“ je termín z obecné teorie systémů. V literární komparatistice by mohl přispět k názornému osvětlení některých jevů a vztahů.

³ Durišín, D. a kol.: *Systematika meziliterárního procesu*. Bratislava 1988, s. 54.

jako opisná substituce vžitých názvů „literární komparatistika“, popř. „srovnávací studium literatury“.

„Vztah“ byl v záhlaví zkusmo zaměněn „korelací“ proto, že v odborné praxi a ve vědomí odborníků slovo vztah nejčastěji znamená kontakt plynoucí z kulturní výměny, že tímto významovým zatížením zastírá důležitou oblast genetických závislostí a že nepoukazuje nezbytně na oblast koincidencí sociálně a poeticky strukturního původu. Důležité je ovšem jen to, abychom zde se zřetelem k procesu, vývoji nebo evoluci měli na mysli celý úhrn spojů, které spoluvytvářejí synchronní a diachronní souvislost vývoje, ať již snad střídavě a z nutnosti použijeme slova vztah, relace⁴ nebo korelace.

V tomto souborném smyslu se o vztazích, korelacích vytvářejících genetickou existenci slovesného vývoje nedávno jednalo na mezinárodní konferenci na téma „Literární vztahy a literární proces (Metodologické a historickosrovnávací aspekty)“, kterou na půdě Ústavu slavistiky a balcanistiky AV SSSR v Moskvě zorganizovali S. V. Nikolskij a L. N. Budagovová. Konference podala výtěžky pětiletého „cílového programu“, který reaguje na současné (a druhdy nadměrné) tendence k abstrakci, ke generalizaci a k víceméně hermeticky uzavřené teorii zdůrazněním interpretace konkrétního slovesného materiálu jako východiska k poznání poměrně pevných evolučních faktorů, zvláště kontinuity a transformace žánru, uměleckých idejí, forem, paradigmat, stylů a směrů za určitých podmínek a na určitých místech. Tato orientace, přijímaná a pěstovaná, jak se ukazuje, četnými pracovníky různých zemí, jmenovitě také mladými, je v souladu s trvalým zaměřením české slovesné komparistiky a také dlouhodobý program srovnávacího zkoumání literárních druhů a směrů, který koordinuje a s brněnskými i jinými spolupracovníky plní Miroslav Mikulášek, najde v ní oporu a ne jeden podnět.

Časté kolísání mezi užším a širším pojetím vztahů v nedávné době plynulo jistě z akcentu na tzv. typologii, jež sice většinou nebyla dostatečně definována, ale s níž se přesto spojovaly snahy o nalezení obecných zákonitostí vývoje literatury, třebaže se nepodařilo a nemohlo podařit vysvětlit v rovině bezkontaktní shody a ve víře v nezbytnou identitu historických podmínek ani takové koincidující dvojice jako Byron a Puškin, Ibsen a Krleža nebo Čechov a Tennessee Williams. Pokud jde o vztahy v užším smyslu slova, zejména o kontakty, vyvolával zatím rozpaky strach z vlivologie a hledala se spása v tom, že se i evidentní podněty, vlivy a působení nejednou ukrývaly pod pláštík „typologie“, a to i v tak evidentním případě, jakým je literárně vztahový kontext česko-ruský.

Rádné vyšetření působení díla na dílo nebo korelace celých skupin slovesných děl, jež je nutné jak při studiu vzájemných bilaterálních nebo

⁴ Wollman, Sl.: *Porovnávací metoda v literární vědě*. Bratislava 1988, s. 121 až 122.

multilaterálních literárních vztahů, tak při zjišťování kontinuity žánru, identity nebo transmutace stylu a směru, neobejde se ovšem bez představy archetypu, prototypu, modelu, filiace, výpůjčky, migrace, vlivu, difúze atd. a bývá už z terminologických důvodů vystaveno podezření z metodologické zaostalosti, ačkoli se snaží konkrétně zachytit a kategoriálně označit právě vskutku procesuální složky a síly onoho dění, jež bývá nazýváno literárním procesem. Méně riskantní a na komparačně analytickou práci s texty méně náročná je pak reference k zákonitostem literárního procesu, zvláště k jeho obecným zákonitostem. Orientace na obecné zákonitosti je v literární historii často pouhým odkazem na dostatečně nedefinované a funkčně neprokázané síly a okolnosti (čteme, že kritický nebo socialistický realismus vyrostl z obecných zákonitostí, že ruský klasicismus byl zákonitě vystřídán romantismem, že Puškin a Lermontov zákonitě směřovali k realistickému poznání ruského života). V moderní poetologii je tato orientace dokonce častěji výzkumem, ač zpravidla nebývá verbálně deklarována (usiluje o exegezi literární řady, o odpověď na otázku, jak a proč po sobě následují poezie Žukovského a Puškinova, symbolismus a futurismus apod., a snaží se nalézt pro to obecné vysvětlení nebo pracovní návod). Orientace na obecné zákonitosti ovšem nutně tíhne k abstrakci, ke generalizaci, k hledání postupů a schémat platných ve všech případech.

Meze a úskalí tohoto úsilí o formulaci obecně platných metodických postupů a teoretických schémat vyvstanou názorně, nadhodíme-li několik konkrétních případů: mezislovanská a celoevropská difúze legend, jejich syžetů a paradigmaticky, francouzské impulsy v díle Kochanovského, stopy italské komedie dell'arte v české, polské, ukrajinské a ruské frašce a intermediu s přihlédnutím ke starším námětům jiného původu, osudy putovních motivů Paňčatantry a Tisíce a jedné noci v evropském písemnictví a folklóru, vztah Goethova Fausta ke středoevropské loutkové hře vycházející z Marlowa, vztahy Vuka Stefanoviće Karadžiće k německým filologům a vliv těchto vztahů na Vukovu tvorbu, polské prostřednictví v západoslovanském a jihoslovanském romantismu, české a jiné nápodobu sovětského románu a dramatu na výrobní téma, Ščipačevův anakreontismus v české poezii 50. let a konečně celé bloky navzájem tak odlišných dvoustranných literárních vztahů, jako jsou vztahy rusko-české, polsko-ruské, slovensko-maďarské se svými rozdílnými literárními, ideologickými a historicko-geografickými motivacemi a se svým disparátním rázem v různých vrstvách literární stratigrafie.

Uvést všechny takové konkrétní případy korelací ve slovesném vývoji na společného jmenovatele, na abstraktní formuli, která by byla obecně platným objasněním sociálního, literárněhistorického a poetického mechanismu literárních korelací, není možné. Nemožnost dospět k takovému cíli plyne z toho, že literární vztahy a zejména mechanismus jejich vzniku, existence a působení na vývoj národních literatur, mezinárodních slo-

vesných formací a světové literatury má mutagenní charakter, je značně proměnlivý případ od případu.

Toto tvrzení nebudíž pokládáno za agnosticismus. Je pouze konstatacím toho, co dávno víme a nač bychom neměli zapomínat, že totiž máme co činit s konkrétními jevy společenského myšlení a života, dokonce s jevy v poměrně autogenní a automobilní sféře tohoto myšlení a života, a nikoli s matematickými, fyzikálními nebo chemickými daty, která za určitých podmínek nezbytně vedou k určitým výsledkům. To nikterak neznamena, že by se problematika literárních korelací měla vypustit ze zorného pole srovnávací metodologie, která si klade za úkol objasnění obecného slovesného vývoje, jeho globálních, regionálních a nacionálních součástí. Bádání posledního čtvrtstoletí svědčí ostatně o opaku.

Již formulace otázky o systému žánrů ze stanoviska srovnávací literární vědy, jež vystoupila do popředí v polovině 60. let, vycházela z poznání vzájemných souvislostí, korelací mezi díly jednoho nebo několika žánrů, struktury těchto korelací a historických změn této struktury.⁵ V této souvislosti jsme ovšem hned také kladli otázku autorského subjektu, který provádí výběr z existujících, přímo nebo nepřímo se uplatňujících žánrových, syžetových a jiných tradic a který jako rozhodující sociální faktor působí na další osud žánrové řady a systému žánrů.

Systémový přístup k širší problematice obecného vývoje slovesnosti později vedl k závěru, že každý literární systém (světová literatura, mezinárodní formace nebo národní literatura) je definován korelacemi mezi svými elementy a že zejména tyto vzájemné souvislosti tvořící strukturu musí stát v centru pozornosti zkoumání obecného literárního procesu.⁶ Při systémovém bádání je vlastním komparačním objektem struktura relací mezi elementy systému, k této struktuře se však dospěje teprve dostatečným množstvím komparací díla s dílem. Každou z nich je třeba objevit, prokázat nebo zamítnout a v kladném případě posoudit kvalitu a charakter korelace. Protože žádný slovesný systém nelze synchronně a tím spíše diachronně určit na základě dostatečného množství dílčích poznatků připravených už předchozím speciálním bádáním a protože i nabízející se hotové dílčí poznatky je třeba prověřit vztažením k hypotetickému systému, o který v daném případě jde, stává se konkrétní zkoumání korelace jednotlivých děl a jejich skupin též složkou výzkumu s výslovnými systémovými cíli.

Studium vzájemných literárních vztahů dvou nebo několika národů, jež svými specificky vytčenými cíli a metodami přispívá k témuž finálnímu cíli komparistiky, k poznání literární evoluce, je ex offio orientováno přednostně na tzv. interní, tedy ve vlastním smyslu literární kon-

⁵ Srov. o tom mé teze *Sistema žanrov kak problema sravnitel'no-istoričeskogo literaturovedenija*. In: *Problemy sovremennoj filologii*. Sb. statej k 70-letiju V. V. Vinogradova. Moskva 1965, s. 341—349.

⁶ Wollman, Sl.: *Porovnávací metoda* [...], s. 120—123.

takty. Analogie, u nichž nelze prokázat kontakt, v solidních „vztahových“ pracích se do celkového obrazu zjištěné vzájemnosti nepojímají, nebo se zaznamenávají jen na dokreslení a s patřičnou výhradou. Neprovede-li autor výslovné odlišení hypotetických juxta pozic, setká se s oprávněnými výtkami. Školním příkladem jsou zde poslední monografie J. Dolanského věnované ruským a jihoslovanským pramenům RKZ.

Shoda „typologického rázu“ ovšem nepatří mezi nálezy, pátrá-li se po pramenech díla, popř. po jeho filiacích. Tyto úkoly jsou však jen specifickými součástmi vyšetřování mezinárodního literárního vývoje, v jehož rámci mají svou cenu i ony „coincidences sans influence“, jak si uvědomoval už P. van Tieghem, když projevy této „simultánnosti“ a jejich příčiny výslovně pojal mezi úkoly studia generální literatury.⁷ Zkušenost ukazuje, že i čiré analogie vznikají častěji na pozadí nějakého společenství literárních a kulturních tradic než pouhou reflexí, odrazem identických nebo analogických sociálních či antropologických podmínek. Samovznik na antropologickém základě je pravděpodobný u jednoduchých motivů, ale srovnávací folkloristika už zjistila, že s teorií samovzniku se sotva vystačí při shodách složitějších syžetových struktur. Také při literárních koincidencích je za těchto okolností třeba uvažovat spíše o přejímání, i když kontakt nelze vždy odhalit. Můžeme uvěřit, že námět k Maryši poskytl známý soudní proces (i když by se daly nadhodit shakespearovské a jiné aluze), ale nevěříme v čerpání ze žhavé skutečnosti soudního případu, pokud jde o příběh o dívce, jež zavraždila sluhu-vyděrače, který jí pomohl odstranit mrtvolu milence ukrytého a udušeného v truhle, když Vinogradov svého času pečlivě doložil, jak se tento morbidní syžet postupně utvářel a transformoval v ústní a písemné slovesnosti různých etnik a jak se pak mj. stal kořistí novinářského vrtichvosta oslavujícího „milostivý“ zásah Kateřiny Veliké.⁸

Badatelská zkušenost rovněž omezila počet „typologických“ analogií způsobených ekvivalencí sociálně historických podmínek. Ukázala, že analogické slovesné jevy vznikají také — a dokonce často — za rozdílných a velmi rozdílných podmínek a že je vždy třeba posoudit koincidenční situaci, jež se pak druhdy projeví jako situace recepční. Vznikání a vzájemné prolínání hnutí moderny a secese v rozvinutých i ve zcela zůstávajících částech Evropy je názorným svědectvím složitosti korelačního mechanismu slovesného vývoje právě v období zrodu moderní literatury.⁹ Také v tomto případě se potvrzuje názor systémově orientované komparatistiky, že většina tzv. typologických shod je generována společenstvím a kontinuitou tradice, kterou je třeba zjistit zejména i v oblasti paradigmatické, tedy v poetice a metodami srovnávací historické (evoluční) poe-

⁷ Tieghem, P. van: *La littérature comparée*. Paris 1931, s. 184—199.

⁸ Vinogradov, V. V.: *Syžet i stil. Sravnitel'no-istoričeskoje issledovanije*. Moskva 1963. — Srov. mou recenzi ve Slavii, 34, 1965, s. 150—160.

⁹ Srov. *Moderna ve slovanských literaturách*. Praha 1988.

tologie. Krátce řečeno, slovesné koincidence, analogie „bezkontaktivního rázu“ je třeba při vyšetřování tzv. literárního procesu nazírat jako rovnocenné genetické faktory, jejichž disjunkce v právě sledované synchronní vrstvě poukazuje většinou k určité konjunkci, ba přímo k literární korelativitě ve starších vrstvách literárního vývoje.

To se ovšem týká zejména také shod slovesných druhů a forem v různých literaturách a zvláště i mezižánrového vývojového pohybu sémanticko-syžetových struktur, jež tuto evoluci prostupují a jež bývají zjištělné intertextovou srovnávací analýzou. Historická poetologie rozšiřuje pojetí kontextuality i na ty případy, kdy ani ve starších vývojových vrstvách nemůže sice identifikovat korelaci dvou či několika textů nebo zjistit výchozí archetyp, kdy však může analogii pozdějších jednotlivých tvarů nebo žánrových, formových, stylových a jiných útvarů důvodně přičíst na vrub autogenních a automobilních struktur v předcházejícím uměleckém vědomí.

Všechny zmíněné struktury jsou ve své podstatě mezinárodní potenciálně nebo fakticky a zejména žánrové a stylové struktury snadno překonávají bariéru jazyka, s nímž byly prvotně svázány, a zajišťují mezinárodní souvislosti a kontinuitu slovesného vývoje; postup národního vývoje vyvolávají a udržují dokonce i tehdy, kdy jeho vnitřní kontinuita je z různých příčin přerušena.

Literární korelace neboli vztahy nejsou proto sensu stricto „meziliterární“, nevytvářejí jakousi „meziliterárnost“, nýbrž samotnou literárnost. Chápe-li se text jako literární dílo, je to proto, že má vztahy k jiným literárním dílům, že se jim podobá, že na ně navazuje svou sémantikou a tematikou, ale nehlédě k nim zejména svou tvarovou intencionalitou, svou útvarovostí, paradigmatickou jeví se ve společenském vědomí jako určitá přijatá a chápaná umělecká konvence; právě proto a — koneckonců — pouze proto je text vnímán jako umělecké dílo. Jinak řečeno, text je vnímán jako umělecký, ve specifickém významu slova literární, díky tomu, že stojí v určitém korelačním poli, že je komponentou určitého vztahového okruhu.

Je zřejmé, že dynamika evolučního pohybu a jeho další průběh záleží na jedné straně na souvztažnosti tvorby, na charakteru a hodnotě (lépe řečeno na evoluční operativnosti zúčastněných korelací), na druhé straně na korelativitě společenského vědomí, na jeho schopnosti denotovat text jako literární dílo, na „literární připravenosti“ recipientů. Literární připravenost je samozřejmě jenom eufemické shrnutí toho, co bylo výše nastíněno. Ale snad je to na tomto místě vhodnější než Veselovského „vstřícný proud“, který je také do jisté míry eufemismem a nepoukazuje na denotační složku uvažovaného děje. Tuto složku dobře známe od Havlíčka, který ještě Puškina byl ochoten zahrnout do onoho „imitatorum pecus“. Ještě lépe je patrná z jiných negativních případů, které nekomplikuje kritérium hodnoty a kde ideologická a politická připravenost k recepci jistě nechyběla. Mám na mysli návštěvy divadel E. F. Buriana a

Bertolta Brechta v Moskvě brzy po válce a rozpaky publika a kritiky, zda lze dramatickým textům a divadelním projevům těchto sympatických hostů přiznat statut uměleckosti: po zmizení Mejercholda, Tairova a jiných ze scény, po vítězství autentického prachu přivezeného z Kalužské silnice na jeviště MCHATu a po letech patetického historického a válečného dramatu a divadla chyběla pro tento typ projevu schopnost denotace, což se projevovalo také jako otázka vkusu; vkus se ostatně v následujících deseti letech velmi změnil a zpřetřhané spoje k tradici, i domácí, byly obnoveny. Absence korelací společenského a individuálního vědomí k referenčním starším tvarům a útvarům, které slouží jako měřítko, vyvolávají v tvůrčím a komunikačním vývojovém procesu slovesnosti i ostatních umění i horší „poruchy“, které komparatistika i recepční estetika musí brát v úvahu, nechce-li evoluci posuzovat jenom laboratorně. Také výstižný bonmot Oscara Wildea o hněvu kalibána, který v romantismu nepoznal svou tvář, a výrok jistého zesnulého státníka, který ztotožnil do-dekafonii s kakofonií, sem patří.

Kromě korelací slovesné tvorby, kterou reflektuje a zpětně ovlivňuje společenské vědomí, je nutné při zkoumání vývojového procesu přihlížet ještě k třetímu faktoru — k literárnímu životu a v něm především k roli prostředníků. V podmínkách horizontálního šíření díla a jeho vertikálního tradování v čase mají prostředníci úlohu závažnou, často rozhodující a svým způsobem velmi „náhodnou“. Jestliže již difúze a tradování díla závisí na těžko předvídatelném osudu jeho rukopisných anebo tištěných exemplářů, pak ještě „náhodnější“ jsou prostředníci, kteří dílo pro domácí nebo jinou čtenářskou obec objevují, zapomenuté dílo znovuobjevují, interpretují nebo dezinterpretují. Výskyt prostředníků nelze vyvodit z žádných obecných zákonitostí ani jimi vysvětlit. Není ničím zaručeno, že tvorba s potenciální mezinárodní či světovou funkcí najde prostředníky, kteří jí pomohou do tohoto kontextu a popř. jí zjednájí respekt a věhlas. Skandinávští spisovatelé takové rozhodující prostředníky našli zejména v německých nakladatelích a kritikách a počínaje Ibsenem se z recipujících objektů stali v mezinárodním korelačním procesu i silnými emitujícími subjekty daleko větší měrou než jejich rovnocenné slovan-ské, rumunské, maďarské a další protějšky. Máchův Máj byl pro Itálii (a pro celý Západ) skutečně objeven teprve díky kongeniálnímu překladu Ripelinovu a vstoupil tak do souznění s poezií risorgimenta a romantismu s více než stoletým opožděním, po němž dnes následuje živý zájem o celé Máchovo dílo a o jeho básnický a lidský osud, zatímco záslužný, ale nevýrazný překlad německý ani francouzské přebásnění (v Antologii české a slovenské poezie), posouvající Máchu do polohy mezi Alfredem de Vigny a volným veršem, takový ohlas nevyvolávají. Také o aktivním zapojení autorů píšících světovým jazykem rozhodují však nejednou jejich propagátoři. Není nadsázkou, že dílo Franze Kafky by bylo nejspíše upadlo v zapomnění ve stínu Roberta Musila a jiných, nebýt toho, že mu v pravý čas a účinným způsobem zjednal věhlas Max Brod.

Činnost prostředníků, mnohotvárný charakter zprostředkování má konečnou funkci korelace, a zejména proto se studium vývoje slovesnosti bez konkrétního vyšetření role prostředníků neobejde. Také v této oblasti se potvrzuje, že i při rozsáhlých úkolech směřujících k srovnávacím literárněhistorickým syntézám, při systémovém a historickopoetologickém bádání závisí pojetí a pochopení celkového procesu vždy nakonec na poznání a hodnocení konkrétních, svérázných jednotlivých činů a dějů vytvářejících vztahy a spoluurčujících korelační strukturu slovesného vývoje.

КОРРЕЛЯЦИЯ И ПРОЦЕСС В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Статья посвящена вопросу коррелятивных (соотносительных) закономерностей, возникающих в диахронически понимаемом мировом литературном процессе. Автор полемизирует с некоторыми установившимися мнениями, характерными для поиска сходств „типологического порядка“ и предлагает ориентироваться при изучении корреляций на систематические исследования и сравнительно-историческую поэтологию, дополненную изучением взаимоотношений в области общественного сознания с учетом того, какую роль в инициации корреляций сыграли посредники, выводящие произведения за пределы национального культурного контекста.